

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:3 • 2011

DDR-forskning i fokus

BIRGITTA ALMGREN *Södertörns högskola*

Den internationella DDR-forskningen är fylld av kontroverser och häftiga personstrider. Paradoxalt nog har det som varit ett av de mest slutna länderna nu blivit ett av de mest genomlysta.¹ Efter murens fall 1989 har historiker fått tillgång till DDR-arkiven och analytiskt kunnat ta itu med interpretationer och teser från kalla krigets tid. Den dåtida grundforskningen tenderade ofta att bli inlägg i den politiska kraftmätningen mellan öst och väst och bidrog till att förstärka fiendebilder och ett selektivt seende, något som ännu inte helt försvunnit. I väst fastslogs DDR-regimens bristande legitimitet genom dess införlivande i det stalinistiska systemet utan demokratiska val. DDR-historiker däremot framställde historien som två revolutionära steg: antifascistisk, demokratisk omvälvning som medförde seger för "socialistiska produktionsförhållanden" i kontrast mot "det fascistiska, imperialistiska Västtyskland".

Länge trodde man att Ministerium für Staatssicherheit, Stasi,² lyckats förstöra sin databas när det gällde utlandsspionaget SIRA (System der Informationsrecherche der Aufklärung), ända tills man 1998 fick fram en säkerhetskopior med fem databanker som huvudsakligen täcker tiden 1969–1989. Där finns agenternas rapporter listade med korta inne-

1. Se exempelvis Thomas Wegener Friis & Nils Abraham (red.), *Vademecum: contemporary and cold war history Scandinavia: a guide to archives, research institutions, libraries, museums and journals* (Berlin & Odense 2008). Jfr också Ulrich Mählert (red.), *Vademecum: DDR-Forschung: ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten* (Opladen 1999). Se även *Deutschland-Archiv* och <<http://www.stiftung-aufarbeitung.se/Wegweiser>>.

2. Förkortningen *Stasi*, Staatssicherheit, blev allmän först vid de stora demonstrationerna 1989 där DDR-medborgarna förlorade respekten för Säkerhetstjänsten och kort och pregnant i talkörer krävde: *Stasi raus!* (Ut med Stasi).

hållsangivelser.³ Genom att kombinera uppgifter från denna databas med Stasis registerkort över *inofficiella medarbetare*, så kallade IM, kan man få fram rapportörernas verkliga identitet. Kartoteket över dessa IM – med det fantasifulla arbetsnamnet *Rosenholz* – blev tillgängligt för forskare 2003. När Stasis högkvarter vid Normannenstrasse i Berlin stormades i kaoset efter murens fall i november 1989 försvann det mikrofilmade *Rosenholz*-kartoteket med namn och persondata rörande Stasis utlands-spionage. På mystiska vägar – det handlar om försvunna personer och mystiska dödsfall – hamnade de slutligen i CIA:s händer 1993. *Washington post* skrev att när historien om kalla krigets sista dagar skall skrivas då kommer denna så kallade Operation Rosenholz att beskrivas som en av CIA:s största triumfer. Men för Stasiofficerare blev det deras största nederlag. Efter påtryckningar började CIA år 2000 att lämna ut kopior till respektive land, också till SÄPO i Sverige. Dokumenten visar att under de 40 år som DDR existerade var Sverige högintressant för landet, ett "tyngdpunktsland" som det heter i DDR-ministeriernas protokoll.⁴

Ett omfattande källmaterial visar hur tidiga kontakter mellan Sverige och DDR, särskilt på kultur- och utbildningsområdet, utvecklades till ett samarbete på olika plan. Sverige spelade en viktig roll som alliansfri stat, som brygga och buffertstat mellan öst och väst i kalla kriget. Fram till 1972 gällde det kampen för diplomatiskt erkännande och sedan för att sprida en positiv opinion för DDR, för att väcka intresse för socialismen som alternativt samhällssystem.

Tidigt började DDR utbilda studenter för politiska insatser i Norden. Ett omfattande källmaterial i tyska och svenska arkiv belyser de täta kontakterna mellan Sverige och DDR, särskilt på kultur- och utbildningsområdet och visar hur Stasi infiltrerade på många olika plan i Sverige. Från inget annat land i Norden sändes så många rapporter till Stasihögkvarteret vid Normannenstrasse i Östberlin. Den systematiska infiltrationen gällde främst svensk industri och det svenska utbildnings-

3. Birgitta Almgren, *Inte bara Stasi... Relationer Sverige-DDR 1949-1990* (Stockholm 2009) kap. 4. Se också Stephan Konopatzky: "Die Möglichkeiten und Grenzen der Nutzung von SIRA-Datenbanken am Beispiel der Fälle Stiller und Guillaume", i *Horch und Guck* 39 (3/02) s. 46-55.

4. Sverige som tyngdpunktsland betonas dels i Politbyråprotokoll, exempelvis AKP 17.II.1967, Bundesarchiv Berlin, DY 30/IV2./2 dels i DDR:s utrikesdepartements protokoll, t. ex. i "Schweden als Schwerpunktsland in Nordeuropa", Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, MfAA, C 248/71, april 1968. Jfr även exempelvis DY 13/2054, Bundesarchiv, Berlin; C 242/71, B ZR/829/69 och C 284/71 i Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, MfAA.

väsendet. Samarbete etablerades bland annat med svenska kommuner, med Arbetarnas Bildningsförbund (ABF), Medborgarskolan, Sveriges Radio/TV, med kyrka, skola och universitet. För Stasis underrättelse-tjänst Hauptverwaltung A (HV A) under ledarna Markus Wolf och Werner Grossmann, blev Sverige en viktig operativ bas för aktiviteter i andra länder.⁵

Inte bara Stasi...

Men forskare är inte bara beroende av Stasiarkivet BSTU (Bundesbeauftragte für die Unterlagen der Staatssicherheit), för undersökning av förbindelser Sverige-DDR. Spektakulära avslöjanden har gjort att fokus legat på Ministerium für Staatssicherheit, Stasi, medan diktaturens innersta maktcirkel har kommit i skymundan när det gäller avslöjanden om förföljelse, förtryck och terror. Den verkliga makten låg inte hos Stasi utan hos det enväldiga partiet SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands), som gav uppdrag till Stasi, partiets sköld och vapen, som var underordnad partiledningen. Alla viktiga dokument från Stasis olika avdelningar kopierades och sändes till SED. Det betyder att man också kan hitta många Stasidokument i SED:s arkivbestånd. Rutin var tydligen att alltid ta tre kopior, varav den tredje kopian gick till Moskva. I motsats till många av Stasis dokument, som revs och brändes när DDR upplöstes, förstördes inte SED:s centrala partiarkiv, inte heller utrikesministeriets eller de båda utbildningsministeriernas arkiv. Där ligger otaliga rapporter från Sverige som handlar om svenska skolor och universitet, om svensk industri, teknologi och vapenexport, om olika makthavares politiska inställning, om konstellationer inom socialdemokratin, om socialdemokraternas förhållande till andra partier, företrädesvis kommunisterna, om fredsrörelsen, om arbetet i riksdagen och så vidare. Korrespondens mellan östtyska tjänstemän och svenska företrädare för olika intresseorganisationer och myndigheter finns bevarad bland annat i Bundesarchiv,

5. Forskaren Helmut Müller-Enbergs vid BSTU, Stasiarkivet i Berlin och Thomas Wegener Friis, Center for Koldkrigsstudier, Syddansk Universitet, visar exempelvis i en artikel hur inslussningar av östtyska agenter gick till via nordiska länder och hur västtyskar var Stasi behjälpliga. Exempelvis beskrivs en omdiskuterad träff mellan den kände författaren och journalisten Günter Wallraff och redaktören för den östtyska *Ostseezeitung*, Heinz Gundlach, båda med Stasi-täcknamn: *Wagner* respektive *Guntermann*. Se Helmut Müller-Engberg & Thomas Wegener Friis, "Inkognito på rejsen: hemmelige møder og agentturisme i Danmark", i Wegener Friis & Kristine Midtgaard (red.), *Diktatur og demokrati: festskrift till Kay Lundgreen-Nielsen* (Odense 2010) s. 237–269.

i Auswärtiges Amt i Berlin och också i Universitetsbiblioteket i Greifswald.⁶ Även i svenska arkiv som Arbetarrörelsens arkiv, Kungliga biblioteket, Riksarkivet, Skolöverstyrelsens arkiv, Fortbildningsavdelningens samlingar vid Uppsala universitet och Rikspolisstyrelsens arkiv SÄPO är kontakterna Sverige-DDR väl dokumenterade.

När man ser på den forskning som finns i dag när det gäller DDR kan man huvudsakligen urskilja två dominerande perspektiv: Det beskrivande historiska perspektivet som analyserar orsak, verkan, kontinuitet och förändring och det traditionellt samhällsvetenskapliga som analyserar fram generella förutsättningar, system och strukturer, faktorer som återkommer och etablerar mönster. Bortsett från den nationalsocialistiska diktaturen hör DDR redan i dag till de mest utforskade perioderna i tysk historia. Längre har DDR-forskning koncentrerats på relationerna mellan de båda tyska staterna och beroendet av Sovjetunionen som den elementära grunden för DDR:s existens.⁷ DDR:s relationer till andra stater har inte rönt samma forskningsintresse. Först efter 2000 har större arbeten kring DDR och Nordeuropaproblematiken, om relationer mellan DDR

6. Av intresse är förutom dokumenten som rör Sverige i Stasiarkivet i Berlin, *Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* (BStU), främst följande samlingar: Tyska utrikesministeriets arkiv som belyser handels- och förlagskontakter, utställningar och samarbete inom kultursektorn, *Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten*, MfAA, Politisches Archiv, Auswärtiges Amt (PA, AA), Berlin. De flesta akter i detta arkiv som rör Sverige-DDR ligger på microfiche och har tyvärr en 30-års spärr. Däremot finns ingen sådan spärr för akterna i Bundesarchiv i Berlin, SAPMO-arkivet, d.v.s. *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR*. Där kan man följa utvecklingen ända fram till DDR:s fall. I Bundesarchiv ligger också SED:s partiarkiv, där bland annat partiledningens riktlinjer för kontakterna med Sverige och rapportering från Sverige finns, *DY 30 SED, Bestand Sozialistischer Einheitspartei Deutschlands*. I en annan samling i SAPMO, *DY 13, Liga für Völkerfreundschaft* finns bland annat rapporter från DDR-Kulturcentrum i Stockholm och korrespondens med Vänskapsföreningen Sverige-DDR. Kontakterna och samarbetet mellan DDR-ministerierna, Skolöverstyrelsen och Lärarhögskolan i Stockholm från mitten av 1960-talet fram till 1990 finns dokumenterade i de två utbildningsministeriernas samlingar i Bundesarchiv, *DR 3, Ministerium für Hoch- und Fachschulwesen* och *DR 2, Ministerium für Volksbildung*. Samling *DC 20* har akter om svenska ministerbesök i DDR. Även Honeckers Sverigebesök i juni 1986 finns noga dokumenterat. Svenska arkiv som belyser relationerna Sverige-DDR är främst SÄPO:s arkiv, men rikhaltigt källmaterial finns även i Riksarkivet med bl. a. Skolöverstyrelsens arkivsamling, i Kungliga biblioteket, Utrikesdepartementet och Arbetarrörelsens arkiv samt i Fortbildningsavdelningens samlingar vid Uppsala universitet. För utförligare framställning och analyser, se Almgren (2009).

7. För en grundläggande framställning om Hallsteindoktrinen verkningsar och den parallella maktstrukturen i DDR med stat-parti och med Politbyrå som viktigaste beslutande institution, se Ingrid Muth, *Die DDR-Außenpolitik 1949–1972: Inhalte, Strukturen, Mechanismen* (2001). Muth arbetade 1972–1990 på Hauptabteilung Presse i DDR:s utrikesdepartement, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten.

och Danmark, Norge, Finland och Sverige under kalla kriget publicerats. Under senare år har inte bara systemkonkurrensen med Västtyskland och beroendet av Sovjetunionen rönt forskarintresse utan även DDR:s relationer till de nordiska länderna.⁸

Triangelndrama på svensk arena

Forskning kring Sverige-DDR har hittills huvudsakligen koncentrerat sig på inrikes- och utrikespolitik, på processerna som ledde fram till det diplomatiska erkännandet av DDR, på relationerna mellan svenska kommunistpartiet och SED samt på DDR:s administrativa kulturpolitik. Tyngdpunkten har legat på politiskt-historiskt inriktade studier, på övergripande strategier och målsättningar, administrativa planeringar och organisationer. Som Andreas Linderoth (2002) har visat, spelade Sverige en viktig roll i arbetet för erkännande av DDR, bland annat genom Stellan Arvidson, som var ordförande i den internationella erkännandekommittén. Ett diplomatiskt krig mellan Bonn och Östberlin fördes år

8. För en forskningsöversikt, se Almgren (2009). En empirisk bas av värdefull historisk forskning har skapats om DDR och de nordiska länderna; se *ibid.*, s. 33ff. Viktiga arbeten har skrivits exempelvis av Nils Abraham, *Die politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden – Zur Public Diplomacy der DDR gegenüber Schweden 1972–1989* (Berlin 2007); Olivia Griese, "Kulturella aktiviteter i DDR:s utrikespolitik gentemot Finland", i Thomas Wegener Friis & Andreas Linderoth (red.), *DDR & Norden: østtysk-nordiske relationer 1949–1989* (Odense 2005); Jan Hecker-Stampehl (red.), *Nordeuropa und die beiden deutschen Staaten 1949–1989* (Leipzig/Berlin 2007); Seppo Hentilä, *Neutral zwischen den beiden deutschen Staaten: Finnland und das geteilte Deutschland 1945* (Berlin 2006); Sven G. Holtzmark, "DDR i Norge 1949–1973: myter og virkelighet", i Wegener Friis & Linderoth (red.) (2005); Karl Christian Lammers, "Danmarks forhold til DDR 1950 til 1973 (2005) och "DDR i dansk Tysklandspolitik", i Wegener Friis & Linderoth (red.) (2005); Andreas Linderoth, *Kampen om erkännande: DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972* (Lund 2002) och "DDR och Norden: en överblick över den østtyska utrikespolitikens grundläggande förutsättningar", i Wegener Friis & Linderoth (red.) (2005); Alexander Muschik, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden* (Münster 2005); Dörte Putensen, "Finland, Förbundsrepubliken, DDR och erkännandefrågan – ett pokerspel med tre parter", i Wegener Friis & Linderoth (red.) (2005); Werner Schmidt, *Antikommunism och kommunism under det korta nittonhundratalet* (Lund 2002); Michael F. Scholz, *Skandinavische Erfahrungen erwünscht? Nachexil und Remigration: die ehemaligen KPD-Emigranten in Skandinavien und ihr weiteres Schicksal in der SBZ/DDR* (Stuttgart 2000) och "Die Erfahrungen des Zweiten Weltkrieges und die DDR-Auslandspropaganda in Nordeuropa vor der Aufnahme diplomatischer Beziehungen 1972/73", i Robert Bohn, Christoph Cornelissen & Karl Christian Lammers (red.), *Vergangenheitspolitik und Erinnerungskulturen im Schatten des Zweiten Weltkriegs: Deutschland und Skandinavien seit 1945* (Essen 2008) och Thomas Wegener Friis *Den usynlige front: DDR's militære spionage i Danmark under den kolde krig* (Odense 2005). För en bibliografi över forskning om tysk-tyska-nordiska förbindelser, se Hecker-Stampehl (2007) s. 215–239. Astrid Hedin har analyserat resekadarsystemet i artikeln "Ingenstans den minsta motvilja? Den østtyska resekaderns besök i Sverige", i Anu-Mai Köll, *Kommunismens ansikten* (Stockholm 2005).

efter år på svensk mark, ett triangeldrama, *ein Dreiecksbeziehung*, som Alexander Muschik (2005) redan i titeln på sin bok karaktäriserar den tysk-tyska konkurrensen på svensk arena.⁹ Historiker som exempelvis Michael F. Scholz, Thomas Wegener Friis och Jan Hecker-Stampehl har belyst DDR:s relationer till de nordiska länderna. Däremot har kulturvetenskapliga perspektiv på historien, hur historiska myter och fiendebilder används, hur vår egen och vår tids politiska inställning påverkar synen på DDR, inte ägnats samma intresse. Med undantag av den tyske historikern Nils Abraham, som i sin doktorsavhandling *Die politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden* (2007) gjort en kartläggning av DDR:s *public diplomacy* gentemot Sverige, har detaljerade fallstudier som även innefattat kulturvetenskapliga aspekter i stort sett saknats. I min bok *Inte bara Stasi...* (2009) ligger tyngdpunkten i analyserna på de områden som DDR prioriterade i sin utrikespolitik gentemot Sverige och där konkurrensen med Västtyskland blev hård: skola, universitet och kulturliv.¹⁰ Efter det tyska enandet 1990 tillsatte tyska förbunds-dagen historiekommisioner för att genomlysna DDR:s historia. Fokus låg på de repressiva strukturerna i SED-diktaturen och resultaten publicerades i 33 band: *Materialien der Enquete-Kommission: Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland* (1995) och *Materialien der Enquete-Kommission: Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit* (1999).

9. Alexander Muschik, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden* (Münster 2005).

10. Jag analyserar också det kalla krigets retorik, hur DDR bidrog till splittring av svenska kommunister och hur författaren Peter Weiss, som viktig medlare mellan Sverige och DDR, utsattes för ständig bevakning och påtryckningar i Sverige. Ingen hade kunnat ana att boken om relationer Sverige-DDR skulle väcka sådant rabalder och röra upp så många känslor. Fortfarande får jag brev och mail från läsare som blivit berörda av min bok. Minnen har väckts och människor delar med sig av erfarenheter. Fyra A4-pärmar har fyllts med läsarbrev som vittnar om gripande människoöden. Boken är en fortsättning på min tidigare forskning vid Södertörns högskola om Sverige och Nazityskland som jag presenterat i *Drömmen om Norden* (Stockholm 2005). De som var glödande antinazister, protesterade mot Hitler, dem återfann jag i dokumenten om Sverige-DDR. Många som var med att bygga upp DDR drömde om en bättre värld, ett socialistiskt samhälle som skulle avlösa den nazistiska diktaturen. De bars av en vision om det goda, antifascistiska samhälle som skulle skapas. Kommunisterna som flytt från Nazityskland hade tagit sin tillflykt till Sverige och deltog sedan i uppbyggnaden av den nya staten DDR. De fick ledande befattningar och behöll de svenska vänskapsbanden. Frågan jag försöker besvara är: Hur kunde stalinistiska metoder ta överhanden och drömmen om ett bättre samhälle utvecklas till en repressiv diktatur?

Olika perspektiv

Totalitarismteorierna, som förlorat sin aktualitet under 1970-talet, återkom under 1990-talet med politiskt-moraliska accenter om skuld och ansvar, om medlöperi och anpassning. Nestorn inom DDR-forskningen Hermann Weber framhöll att traditionerna från den tyska socialistiska arbetarrörelsen inte haft någon chans att hävda sig gentemot det sovjetiska inflytandet och de stalinistiska metoderna. Forskare med DDR-bakgrund, som exempelvis Stefan Wolle och Ilko-Sascha Kowalczuk, visade på DDR:s beroende av Sovjetunionen; att DDR:s existens vilat på "sovjetiska bajonetter" vilket gång på gång visat sig.¹¹ Andra forskare, däremot, som exempelvis Mary Fulbrook, har framhållit acceptansen hos befolkningen och de progressiva, demokratiska dragen i DDR-samhället, som engagerade medborgarna på många plan och bidrog till att staten kunde existera i 40 år.¹² Social trygghet på en miniminivå var garanterad, konst, musik och utbildningsväsendet stod på en hög nivå. Även om DDR var en partidiktatur som kontrollerade ideologin, näringslivet, medierna och kulturlivet – utan att själv kontrolleras – hade den sina begränsningar och kunde aldrig helt genomtränga människornas vardagsliv. Olika begrepp har skapats för att karaktärisera DDR: *Omsorgsdiktatur, konsensdiktatur, nischsamhälle*. 2006 framlade en kommission av historiker och medborgarrättskämpar tillsatta av tyska regeringen under ledning av professor Martin Sabrow vid Potsdamer Zentrum für Zeithistorische Forschung (ZZF) ett program "Aufarbeitung der SED-Diktatur" där bland annat teman som "Motstånd och anpassning" och "Vardag i diktaturen" fokuseras.¹³

11. Jfr Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989* (Bonn 1999) och Ilko-Sascha Kowalczuk, *Endspiel: die Revolution von 1989 in der DDR* (München 2009).

12. Se exempelvis Mary Fulbrook, *Das ganz normale Leben: Alltag und Gesellschaft in der DDR* (2008), jfr också Fulbrook, *The people's state: East German society from Hitler to Honecker* (New Haven & London 2008) s. 271–288. Jfr även Stefan Bollinger & Fritz Vilmar (red.), *Die DDR war anders: eine kritische Würdigung ihrer sozialkulturellen Einrichtungen* (Berlin 2002). Socialhistorikern Beatrix Bouvier, *Die DDR – ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der Ära Honecker* (Bonn 2002), som analyserat socialpolitiken under Honeckers tid, karaktäriserar DDR inte som socialstat utan som *Fürsorgediktatur* eller *Versorgungsdiktatur* med bibetydelsen av organiserad "socialhjälp".

13. Se Martin Sabrow m. fl., *Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte* (Göttingen 2007) s. 94–98. Stasiarkivet som ju räddats tack vare medborgarrättsaktivisternas ingripande betecknar Sabrow som "symbol för den fredliga revolutionen". På sikt föreslogs en överföring av Stasiarkivet till Bundesarchiv och en gemensam stiftelse för Stasifängelset

Varför gick DDR under?

Det är frestande och förledande att betrakta DDR baklänges, uteslutande utifrån murens fall och sedan avge en monokausal förklaring till landets undergång, till något som oundvikligen förde fram till DDR:s kollaps. Forskare har omväxlande visat på enskilda systemimmanenta faktorer som obönhörligen ledde till undergång: en rigid planhushållning, bristande flexibilitet och innovation, ekonomisk erosion, ett alltför generöst men underfinansierat socialt skyddsnet, maktkoncentration till Politbyrån, hård kontroll och övervakning, politisk repression och Stasis allomfattande spionnät. Andra forskare har i tur och ordning framhållit andra orsaker: utvandringen, muren och flyktingsströmmarna, minskande systemlojalitet och gradvis delegitimering av SED, nonchalerande av miljöproblem, Västtyskland som ständig referens och negativ kontrast, de växande utlandsskulderna, generationsväxlingen, bristen på dialog med regimkritiker, med autonoma fredsrörelserna och med den kyrkliga oppositionen. Också externa faktorer har betonats som Sovjetunionens inflytande, västmediernas rapportering, händelserna i Polen, invasionen i Afghanistan, Honeckers avvisande av Michail Gorbatsjovs glasnost- och perestrojkapolitik och slutligen Sovjetunionens tillbakadragande av stöd.

Men genomgångar av källmaterial i svenska och tyska arkiv och analyser av kontakterna Sverige-DDR under DDR:s 40-åriga existens visar på bräckligheten i en deterministisk retrospektiv syn på dess historia. Inte bara hyllmeter efter hyllmeter av originaldokument utan också intervjuer med svenska och tyska tidsvittnen, med Stasiofficerare, med DDR-reportrar som varit stationerade i Sverige, med ministrar och DDR-lektorer visar att det hela tiden ändå fanns många utvecklingsmöjligheter i DDR, olika maktkonstellationer som hade kunnat genomdriva andra politiska lösningar än de som faktiskt genomfördes. Utvecklingen hade kunnat följa andra spår. En retrospektiv ödesbestämd förklaringsmodell med den fredliga revolutionen 1989 som utgångspunkt ger inte heller något tillfredsställande svar på frågan om den relativa stabiliteten, hur DDR ändå kunde existera i 40 år. Det fanns också positiva sidor i DDR som forna DDR-medborgare anser borde lyftas fram. De flesta DDR-medborgare var varken hjältar, offer eller förövare utan lärde sig att över-

Hohenschönhausen och Stasis högkvarter vid Normannenstrasse kring temat "Övervakning och förföljelse".

leva i ett diktatoriskt system. Socialistiska välfärdsprogram efter Erich Honeckers makt tillträde stärkte lojaliteten på 1970-talet, vilket framgår av analyser av bland annat verksamhetsberättelser och dagböcker från arbetsenheter, så kallade brigader.¹⁴ Begreppen *normalisering* och *participatory dictatorship* har använts som analytiska begrepp för processer av tillvänjning och internalisering. Kulturlivet och kulturfunktionärerna spelade en viktig roll mellan parti, centrala myndigheter och medlemmar för att internalisera socialismen och partidoktrinerna.

Repressionsanalyser som enbart fokuserar en totalitär diktatur kontra förtryckta offer, anpassning och motstånd, fångar inte hela den komplexa verkligheten i DDR. I en nyutkommen väl underbyggd översikt över de olika perioderna i DDR:s historia analyserar Michael F. Scholz, professor i historia vid Högskolan på Gotland, den mångfacetterade utvecklingen i det socialistiska samhället fram till DDR-medborgarnas revolt och sammanbrottet 1989. Arbetet har publicerats i *Gebhardt* (2009), det tyska välrenommerade historiska samlingsverket, där ledande historiker sedan 1891 presenterat tysk historia med aktuella forskningsöversikter.¹⁵ Den tionde upplagan av *Gebhardt* med 24 band som omfattar historien från antiken till våra dagar beräknas föreligga i sin helhet 2011. Scholz har lyckats kombinera historiska basfakta och vardagserfarenheter med intresseväckande inblickar i forskningssituationen. Framställningen av den politiska historien vidgas till sociala, kulturella och ekonomiska aspekter. Omdiskuterade moment lyfts fram, som exempelvis grundandet av DDR – fredligt inledningsskede eller omhuldad myt – ramvillkoren för statens existens och handlingsutrymmet gentemot Moskva, arbetarupproret 1953, murens byggande 1961, Walter Ulbrichts och därefter Erich Honeckers makt tillträde, alternativa samhällsmodeller och oppositionsgrupper samt faktorer som bidrog till DDR:s undergång. I vilken

14. DDR-medborgare hade rätt att klaga på missförhållanden till högre myndigheter, också direkt till Ulbricht och Honecker genom inlagor, s. k. *Eingaben*. Klagobrev från DDR-medborgare, informationer från brigader och funktionärer samt opinionsundersökningar finns bevarade i SED-arkivet, Abteilung Agitation, Bundesarchiv Berlin (BArch), DY 30/1450, hemligstämplade akter. Det kunde gälla allt från stort till smått. Men av det omfattande källmaterial som jag analyserat framgår dock klart att "skriva till Honecker" aldrig kunde betyda kritik mot det socialistiska systemet som sådant eller protester mot partibeslut. I en kommande doktorsavhandling om DDR och synen på utländska gästarbetare behandlar Ann-Judith Rabenschlag, doktorand i historia vid Södertörns högskola, bland annat detta *Eingaben*-system.

15. Michael F. Scholz, *Die DDR 1949–1990*, i Bruno Gebhardt (red.), *Handbuch der deutschen Geschichte: Bd 22* (Stuttgart 2009).

grad var till exempel DDR del av det sovjetiska maktområdet samtidigt som det var en del av den tyska nationella historien?

Scholz visar hur DDR formellt var en parlamentarisk republik med flerpartisystem, men hur maktkoncentrationen till Politbyrå och skapandet av Ministerium für Staatssicherheit (MfS), efter sovjetisk modell, ledde till repression. Uppbyggnaden av den socialistiska staten innebar en revolution "uppifrån och utifrån". Nya paragrafer lades till författningen för att kriminalisera oliktankande, som anklagades för hets mot staten. Scholz beskriver de olika faserna i DDR-historien: hur industrier monterades ner och fraktades till Sovjetunionen och hur jordbruken kollektiviserades. Kapitalet och junkrarnas makt skulle brytas. Konkurrenten med väst upplevdes som hotfull och i mediekampanjer inpräntades hur den amerikanska imperialismen ville strypa den unga socialistiska republiken. På Stalins order upprättades 1952 en fem kilometer bred spärrzon mot Västtyskland. Endast i Berlin var gränsen öppen. Människor evakuerades från kontrollområdena och DDR-medborgare måste ha legitimation för att komma till sin egen huvudstad. En DDR-identitet skulle skapas genom att levnadsstandarden höjdes för att motverka protester och republikflykt. Gas, vatten, el och bostäder subventionerades av staten. Stora summor satsades på att förbättra arbetarnas situation. Men systemkonkurrenten med Västtyskland undergrävde DDR:s stabilitet, i tusental lämnade människor landet. Först när DDR 1961 stoppade utvandringen genom muren säkrades DDR:s existens, *die heimliche Gründung*. Scholz kallar ett kapitel i sin framställning "Stabilisering och modernisering i skuggan av muren under Ulbricht".

I Scholz framställning är Erich Honecker den hårdföre, iskalle realpolitikern. Det var Honecker som överrumplade Ulbricht genom att under täckmantel av moral och etik brännmärka författare och konstnärer som Wolf Biermann och Peter Weiss vid den beryktade Centralkommitténs elfte plenum 1965. Det var Honecker som personligen engagerade sig för att kriminalisera alla som ställde ansökan om utresa från DDR och fastslog skjutordern mot flyktingar som försökte lämna sitt land. Det var också han som kuppattat fick Moskvas stöd att avlösa Ulbricht som förste sekreterare och sedan generalsekreterare. Militariseringen av samhället genomfördes. Även om kvinnorna juridiskt var jämställda genom lika lön och likabehandling förblev DDR ett manssamhälle. De viktigaste posterna innehades av män och ingen kvinna blev exempelvis

ordinarie medlem i Politbyrån, inte ens justitieministern Hilde Benjamin eller utbildningsministern sedan 1963 (och tillika Erich Honeckers hustru) Margot Honecker. Rädslan för att medborgarnas missnöje skulle leda till uppror ökade satsningarna på att vinna människors solidaritet genom bröd och skådespel – billig mat, låga hyror, litteratur, teater, opera, konserter, ungdomsfestivaler och lysande idrottsevenemang. Honeckers välfärdsprogram bidrog till den relativa stabiliteten under 40 år men påskyndade också den ekonomiska krisen.

Vardagshistorien får plats i den politiska historien genom att Scholz komprimerar de viktigaste avsnitten i DDR-historien och genom konkreta detaljer lyckas göra belysande kopplingar och fördjupande bakåtblickar. Utförliga förteckningar över källmaterial, bibliografier, handböcker, tidskrifter och internetportaler kompletterar framställningen. Michael F. Scholz läsvärda framställning av DDR:s historia är skriven på en lättläst, klar tyska – ett värdefullt bidrag till DDR-forskningen.

DDR är fortfarande – ännu mer än 20 år efter att landet upphört att existera – en politiskt laddad fråga. Ständigt upptäcks nya dokument som förändrar forskningsläget. Fortfarande väntar många säckar med dokument som Stasi smulade sönder i dokumentförstörare på att rekonstrueras med hjälp av datateknik och skanning. De tyska dokumenten skildrar vad som utspelades bakom de politiska kulisserna. Det var kvinnorna i medborgarrättsrörelserna som var de mest aktiva, först för att rädda Stasiakterna och sedan för att bilda opinion så att dessa inte belades med sekretess, som tyska politiker ville, för att gömmas undan i arkiv till kommande generationer. Den unga generationen på 1960-talet hade ställt frågor till föräldrar och lärare: Vad gjorde ni under Tredje riket? Med lika stor rätt måste också dagens generation kunna ställa frågor och få svar i arkiven: Vad gjorde ni under DDR-tiden? Tack vare östtyska medborgarrättsaktivisters modiga handlande kunde Stasiarkiven öppnas och bli en symbol för den fredliga revolutionen.

Stasiarkivet, BStU, som är ett av de största arkiven i Tyskland med 180 km dokument och 14 filialer ute i landet, står öppet för forskare och privatpersoner, som efter ansökan får ta del av akterna utan tidsspärr. Här förvaras ett omfattande arkivmaterial som rör DDR:s förbindelser med Sverige. Men i Sverige hemlighölls länge dokument om dessa kontakter. Efter Hitlerdiktaturen dröjde det åtskilliga decennier innan vi i Sverige var beredda att inse att nazismen inte var enbart ett tyskt problem.

I dag värjer sig många för det faktum att Stasi inte bara handlar om DDR. Som forskare hade jag redan i de tyska arkiven tagit del av handlingar som rörde tyska Stasiagenter som arbetade i Sverige och redovisat dem i *Inte bara Stasi...* (2009). Jag ville därefter sätta dessa dokument i relation till svenskt källmaterial men SÄPO och kammarrätten sade nej. Europaparlamentet hade ändå våren 2009 antagit en resolution där Europaparlamentet beklagade att några medlemsstater fortfarande efter kommunistländernas kollaps sekretessbelade dokument och uppmanade dessa stater att öppna arkiven för forskare.¹⁶ Den intensiva debatt som våren 2010 följde i svenska medier efter avslaget visade att allmänheten ville få svensk historia under kalla kriget belyst. Förmodligen bidrog den omfattande svenska opinionen till att Säkerhetspolisens arkiv öppnades för forskare – inte helt som i Tyskland utan med förbehåll. Men förhoppningsvis kommer ändå Regeringsrättens dom från juni 2010 att påverka besluten när andra forskare begär att få ut akter.¹⁷ Det är en prejudicerande dom i riktning mot större öppenhet som ger vägledning för tolkning av kommande fall när forskare begär insyn.

16. *European conscience and totalitarianism*, RC-B6-0165/2009: "Regrets that, 20 years after the collapse of the Communist dictatorships in Central and Eastern Europe, access to documents that are of personal relevance or needed for scientific research is still unduly restricted in some Member States; calls for a genuine effort in all Member States towards opening up archives, including those of the former internal security services, secret police and intelligence agencies."

17. Efter att först SÄPO och sedan kammarrätten avslagit begäran från mitt forskningsprojekt vid Södertörns högskola *Kontakt och konflikt: Sverige-DDR: retorik och politik kring Östersjön* att ta del av Stasidokumenterna gav dock Regeringsrätten i en dom 24 juni 2010 mig, Birgitta Almgren, rätt att med förbehåll ta del av de hemligstämplade akterna rörande svenska Stasikontakter i SÄPO-arkivet. I september 2011 publiceras mina forskningsresultat i *Inte bara spioner... Stasi-infiltration i Sverige under kalla kriget*.